

СВОЄ / ЧУЖЕ ІМ'Я (ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАМІТКИ ПРО ЗМІНУ ІМЕНІ) *

Альберт Байбурин

УДК 81'373.231

У статті розглянуто процеси ім'янаречення, хрещення людини, випадки зміни імені та причини (власне бажання особистості, відповідність певному історичному періоду), офіційну регламентацію цього (у радянські часи та в сучасній Росії). Автор подає погляди респондентів щодо впливу імені на долю та життя людини; аналізує наслідки зміни імені (як росіянами, так і представниками інших національностей); констатує, що перейменування спричиняє перехід до іншої реальності, ідентичності.

Ключові слова: ім'янаречення, християнське ім'я, світське ім'я, зміна іменування, ідентичність.

The article studies the issues of naming-christening processes, renaming cases and causes (personality's volition, conformity to a certain historical period), as well as an official regulation process concerned (during the Soviet and modern Russian periods). The author gives the respondents' opinions on how one's name sways one's destiny and life, analyzes the effects of renaming (among the Russians as well as the other nations' representatives). He also states that a renaming entails a passage to another reality and identity.

Keywords: naming, Christian name, secular name, renaming, identity.

Будь-яке ім'я є чужим у тому сенсі, що раніше воно вже комусь належало (міфологічному персонажу, святому, родичеві та ін.)¹. Через це ім'я не лише і навіть не стільки розрізняє людей, скільки об'єднує, як у часі (з теперішнього в минулий), так і в просторі (усі, хто живе, є носіями одного імені)². «Чуже» ім'я може стати своїм, а може й не стати. У цій статті розглянуто випадки, коли ім'я не стає своїм, і виникає необхідність змінити його.

С. Булгаков писав: «Якщо ім'янаречення є момент народження, то перейменування — нове народження, яке передбачає або смерть старого, або, у будь-якому разі, духовну катастрофу, зміну не теми, але типу, характеру розвитку. Тому зрозуміло, що зміна імені завжди є урочистим, переповненим особливою містичною значимістю актом» [4, с. 139]. Невпевнений, що за кожним випадком зміни імені приховується духовна катастрофа, але про істотну корекцію і своєрідне оновлення й «налаштування» ідентичності, мабуть, можна вести мову.

1. Традиційне глос

Людина стає власне людиною тієї миті, коли їй дають ім'я. Здавалося б, звичайна ономастична процедура — це акт, що зіставляється з народженням, але є незрівнянно значимішим, оскільки відкриває шлях у середовище людського, у світ значень, у тому числі й тих, на які «натякає» конкретне ім'я. «З іменем — Іван, без імені — колода», — так це формулюється мовою паремій [11, с. 173]. І не випадково з появою новонародженого один з основних клопотів — дати йому ім'я і тим самим ввести його у сферу людського. Істота без імені підпорядковується іншим правилам. У традиційних уявленнях дитина до хрещення (відповідно, до ім'янаречення) перебуває в розпорядженні диявола (нечистої сили), який здатний підмінити її чортеням: «Без імені дитина — чортеня»³. Через це в багатьох місцях Росії до отримання справжнього імені дитину називали тимчасовим: «Народжений, а не хрещений, так Богдашка» [11, с. 173], але цьо-

* Ця стаття була написана при підтримці гранту *Arts and Humanities Research Council*, № АН/Е590067/1, 'National Identity in Russia since 1961' у рамках програми професури ім. Малхаза Абдушелішвілі. Автор вдячний Катріоні Келлі, Ганні Кушковой, Олександрі Піір, Ірині Назаровій, Світлані Амосовій і Дар'ї Терешиній за допомогу в роботі.

го було недостатньо — людина мусила мати постійне, своє ім'я.

Час від народження до хрещення намагалися скоротити, особливо в тих випадках, коли дитина народжувалася слабкою, і існувала небезпека її смерті. Тільки з іменем її можна було поховати «по-людськи». Нагальне хрещення могло здійснюватися повитухою [34; 3, с. 249]. Церковні правила не забороняли «домашнього хрещення», але воно не замінювало повністю церковний обряд. «У випадку, якщо дитина залишалася живою, священник закінчував обряд без занурення у воду і називав іменем, яке їй дала повитуха» [25, с. 149]. Здавалося б, у подібній ситуації важливим було хрещення загалом, а не власне ім'янаречення, проте для дитини, яка померла нехрещеною, підкреслювалася саме відсутність імені. Білоруси й жителі Закарпаття вважали, що дитина, яка померла без імені і, власне, похована поза кладовищем (у погребі, під вікном, порогом і в інших місцях), протягом семи років «не відходить на небо», а просить тільки одного — імені, і щасливий буде той, хто дасть їй ім'я [28, с. 17, 18; 3, с. 249]. На Поліссі вірили, що «без імені в них немає шляху» [22, с. 86]. Діти вже побували на цьому світі, де всі мають імена, і можуть повернутися тільки з іменем. Дати ім'я може будь-яка людина, яка, почувши це прохання, назве кілька імен тієї статі, до якої належить померла дитина. Але іноді прохання не припинялися, і в такому випадку запрошували іншого «подавача імені», який називав інші імена. Звернімо увагу на те, що в цих уявленнях акцентовано не лише роль імені для набуття статусу людського, але й відповідність імені людині.

Ще більшою мірою ідея відповідності імені людині (форми та змісту) виражена в ритуалізованій практиці перераховування імен у ситуації «оживлення» новонародженого: «Якщо дитина виявляє слабкі ознаки життя, то бабка називає імена відомих їй святих; при вимовлянні якого імені скрикнує дитина, ім'я того святого і дають їй» [14, с. 25–26]. У цьому випадку мешканці Заонежжя називали дітей

іменами померлих родичів. Немовляті давали те ім'я, при промовлянні якого воно заплаче. Отже, по-перше, не кожне ім'я підходить, воно має відповідати конкретній людині. По-друге, дитині дають інше ім'я замість передбаченого «святцями» (святого, у чий день вона народилася). Це своєрідне перейменування, тільки заміна відбувається ще до наречення. По-третє, ім'я в цій ситуації не дає хтось сторонній, а його «обирає» сама людина. Але це можливе лише на межі життя і смерті⁴.

Зазвичай ім'я давали при церковному хрещенні, і його вибір зводився до мінімуму, точніше, визначався часом народження. Інакше кажучи, вибір імені теж здійснюється, але згори — Провидінням, долею, тією силою, яка визначила народження в день того чи іншого святого. Цією обставиною пояснюється стійкість ім'янаречення в традиційній культурі. Єдиною підставою для зміни імені вважалося балансування новонародженого між життям і смертю. Стосовно дорослої людини, то «богодане» ім'я не змінюється. За хрестильним іменем — не тільки авторитет церкви, але й уся багатотисячова традиція. Така сувора схема дещо пом'якшилася можливістю мати друге ім'я.

Ситуація подвійного називання для Росії історично звична: упродовж багатьох століть використовували два імені — хрестильне і світське. Світське ім'я, на відміну від хрестильного, могло мати різне походження. Частіше воно було прізвищем, що характеризувало людину⁵. Про це свідчить і те, що таке ім'я людина могла отримати не відразу після народження, а дещо пізніше, коли починали виявлятися ті чи інші її особливості (зокрема, при першому постригу волосся), і дати його могли не лише батьки, але й «вулиця». Водночас роль світського імені могло виконувати також календарне ім'я (тобто зі «святців»). Порівняймо приклади, зібрані М. Тушіковим: *Філіп*^{**} Юрій, Лука Овдокім, Міхаїл, який назива-

^{**} Тут і далі в перекладі цієї статті російські прізвища, імена та по батькові подано в транслітерації. — Ред.

ється *Міт'яй (Дмитрій)* та ін. [37, с. 75–76]. Такі імена виявлялися і в найпізніший час, зокрема, у старообрядницькому середовищі: «*Александр* за паспортом, але за хрещенням Софроній, *Валентіна* за паспортом, а по хрещенню *Васіліса*» [39, с. 492]. У будь-якому разі світське ім'я — не випадкове, воно, як правило, мотивоване або родинною традицією (наприклад, називати іменем діда чи бабці), або якимись властивостями (прізвиська).

У дослідженнях з історичної антропоніміки постійно зазначається, що «вуличні» імена були настільки розповсюджені (аж до кінця XIX ст.), що «навіть державні документи кінця XIX ст. змушені були використовувати їх — інакше неможливо було розібратися, про кого мовиться. Часто траплялося, що й церковне ім'я, яке давали при хрещенні, залишалося нікому не відомим, а в побуті й навіть у всіх документах зазначалося лише друге ім'я» [29, с. 23]. Усталеність подвійного називання можна, імовірно, пояснити не тільки традицією, але й тим, що хрестильні та світські імена виконували різні функції: хрестильні об'єднували носія імені з усіма носіями цього імені, а світські мали більшою мірою розрізнявальний характер, хоча б тому, що їх список був різноманітнішим і принципово відкритим.

Формально церква, яка вела невтомну боротьбу з народним іменословом, перемогла, оскільки лише церковне ім'я почало вважатися офіційним і «правильним». Церкві належало право здійснювати контроль над називанням (реєструвати ім'я, записувати його в метричні книги). Перехід до закритого списку імен («святці»), переорієнтація називання від імені-індекса (прізвисько) до імені-символа (ім'я святого) здійснювалися лише в офіційному просторі. У реальних практиках обидві системи так чи інакше вживалися.

2. Офіційна регламентація зміни імені

У зв'язку з ускладненням юридичних відносин та введенням документообігу, зокрема паспортної системи й реєстрації в метричних книгах (тобто з часів Петра I), зміна офіцій-

ного імені практично не допускалася, бо тільки під своїм іменем людина «відома» владним органам, для яких головне те, щоб вона завжди була в полі зору, а зміна імені, звичайно, супроводжується всілякими складнощами. Точніше, влада має справу не з людьми, а з іменами, які протягом життя мусять залишатися незмінними. Не випадково практики зміни офіційного імені завжди доволі суворо регулювалися державою, а частіше просто заборонялися. Мотивувалося це зазвичай тим, що дозвіл змінювати ім'я надасть злочинцям можливість переховуватися від правосуддя. Водночас відомо, що імена змінювалися, наприклад, при зміні духовного статусу — постриженні в монахи, а в деяких випадках — при єпископській хіротонії. Утім, це не зміна імені, а ритуальне надбання другого імені. Показово, що при виході з чернечого чину така особа позбавлялася також імені, яке отримала. Ім'я могло змінюватися і у зв'язку зі зміною соціального оточення, наприклад: запис у солдати, вступ до семінарії, вихід на театральну сцену або циркову арену. Однак при цьому хрестильне ім'я залишалося колишнім.

Проте антропонімічний фонд, історично заснований на прізвиськах, вимагав своєрідної «чистки». У 1825 році вийшов указ про зміну непристойних прізвищ у нижніх чинів. Численні бздиліни, пердунови, дристанцови, жопіни, жопкіни, худосракови і мохножопови отримали можливість замінити свої «фамільні прізвиська» на пристойніші [15]. На хрестильні імена указ, звісно, не розповсюджувався. Та й прізвища дворян, почесних громадян і вищого купецтва могли бути змінені лише з найвищого дозволу⁶. Існує напіванекдотична історія про те, що коли відомий купець *Сінебрюхов* звернувся до царя з проханням змінити своє прізвище, той глузливо відповів: «Дозволю змінити на будь-який інший колір». Виняток робили тільки для інородців, які приймали православ'я (у такому разі вони могли змінювати імена й прізвища на російські). Однак законом 1850 року було заборонено змінювати прізвища навіть при хрещенні (зокрема, євреїв) [32, ст. 954].

По суті, зміна імен була можливою тільки в надзвичайних ситуаціях, скажімо, з патріотичних і практичних міркувань їхніх власників (на цій самій хвилі Санкт-Петербург став Петроградом) [38, с. 195–196]. Це була перша, ще не дуже велика, хвиля змін імен і прізвищ. Друга хвиля (тепер уже — масових змін) датується першими післяреволюційними роками.

Радянська епоха розпочалася з руйнації колишньої системи імен. Церкву було позбавлено права давати імена й контролювати процедуру ім'янаречення. Цю роль взяли на себе виробничі колективи й батьки, а реєстрацію імен почали здійснювати державні органи — ЗАГСи. Л. Троцький у статті «Питання побуту» писав: «Кожен новонароджений має пережити свій Жовтень, інакше кажучи, — долучитися до загального революційного середовища трудящих. Замість церковної купелі — загальні збори й колективи РКП та РКСМ» [36, с. 5]. Відповідно, замість священника діяли партійні й комсомольські ватажки. Вони проводили церемонію та зачитували «постанову» про включення новонародженого до громадян Країни Рад. Батьки нового громадянина отримували «суспільний наказ». Ось один з них, який зберігається в краєзнавчому музеї уральського міста Серова: «...ми осіняємо тебе не хрестом, не водою і молитвою — спадком рабства й темряви, а нашим червоним стягом боротьби та праці, пробитим кулями, порваним багнетами... Батькам новонародженої наказуємо: виховувати дочку відданим борцем за визволення трудящих усього світу, прибічником науки й праці, ворогом темряви й невігластва, полум'яним захисником влади Рад» [13, с. 69]. У результаті голосування новонароджена отримала ім'я *Октябріна*.

Іменам надавали особливого значення в конструюванні нового світу, припускали, що вони мають бути наповнені революційним змістом. У згаданій статті Л. Троцького мовиться: «У нас уже є перші революційні імена. Для дівчат найрозповсюдженіші: *Октябріна*, *Нінель*, *Зв'язочка*. Для хлопчиків: *Кім*, *Віл*, *Красарм*. Кількість таких імен переважи-

ла вже за сотню. Наше завдання, як комсомольців, відобразити в іменах комсомольське життя. Чим погані такі імена? — *Кім*, *Мюд*, *Юнкор* — для хлопчиків і *Смена*, *Уч'юба* — для дівчат. Вони наповнені змістом і співзвучні. На фабриці “Скороход” так і зробили: новонародженому дали ім'я *Лібкнехт*. <...> Є й інший шлях — *червоних іменин*. Кожна дитина названа на честь революційної події. Необхідно навчити її пишатися цим. Найдоступніший шлях — зробити день цієї події особистим святом дитини. Напр., ім'я *Мюд* — святкує свої іменини в Міжнародний Юнацький День, *Май*, *Труд* — 1-го травня, *Нінель*, *Віл*, *Владімір* — у день народження Леніна, *Степан* — на вибір: або в день смерті Степана Халтуріна, або Степана Шаумяна і т. д. Робочі заводу “Светоч” пішли цим шляхом і вже склали нові “святці”, щоправда, далеко ще не повні» [36, с. 5].

Вигадуванням нових імен справа не обмежилася. Не інакше як усупереч колишнім порядкам радянська влада одним з перших декретів надала громадянам право «змінювати свої прізвища й прізвиська»⁷. Привертає увагу те, що цим декретом дозволялося змінювати прізвища й «родові прізвиська» (тобто ті самі прізвища), але аж ніяк не імена. Наскільки було складно змінити спадкове прізвище раніше, настільки просто це зробити в нових умовах (і це при тому, що не всі до цього часу отримали прізвища)⁸. Багато хто скористався свободою, яка настала. За спостереженнями Б. Унбегауна, нові прізвища створювалися за кількома схемами. За основу брали власні прізвища і з них конструювали необхідні варіанти (Гробов — Громов, Гнідін — Гнедін тощо). До того ж, якщо зміни першої хвилі мали патріотичний характер, а іноземні (німецькі) імена підлягали русифікації, то згодом усе стало навпаки: з «немилозвучних» російських прізвищ намагалися створити «шляхетні» зарубіжні. Косолапов ставав Вольтером, *Тішин* — Штольцем і т. д. Водночас продовжувалася русифікаторська лінія, особливо характерна для єврейських прізвищ (Гершензон — Герасімов). Змінюва-

ли соціально небезпечні прізвища (*Барінов, Фабрікант* та ін.), а також відомі дворянські. Упізнавані священницькі прізвища змінювали простим способом: Архангельський — на Арський або Гельський, Космодем'янський — на Дем'янський. «Негарні» прізвища легко ставали «красивими»: Чушкін — Пушкін, Дураков — Бураков.

На тлі вибуху перейменувань цілком природними були партійні прізвиська, що їх ще за царських часів придбали найактивніші члени революційного руху, мотивуючи їх необхідність конспіративними міркуваннями (М. Фрунзе — *Арсеньєв*; О. Аппельбаум — *Зінов'єв*; С. Костриков — Кіров, О. Риков — *Серг'єєв* та ін.). За правилами конспірації, псевдоніми, утворені здебільшого від імен, не мали ніякої інформації про індивідуальні якості їхніх власників⁹. Цікаво, що зі зникненням такої необхідності не всі повернулися до колишніх прізвищ, а Ленін і Сталін підписували свої твори і псевдонімом, і прізвищем.

Мотивування збереження заборони змінювати імена виявити не вдалося. Проте ця заборона в новій ситуації породжувала неочікувані труднощі, причому не тільки для носіїв імен, але й для владних структур. Наприклад, на одній з нарад голів районних виконкомів Петрогубвиконкому в 1922 році спеціально було порушено питання про імена новонароджених.

«Слухали:

п. МАЛЕЦЬКИЙ говорить, що останнім часом почастишали випадки надання таких імен новонародженим, як-то: Анархіст і т. п., які згодом можуть внести масу непорозумінь. Ім'я при радянському законодавстві змінювати не можна. Якось треба впорядкувати питання про імена тих, хто народився, обмежити фривольність і свободу вибору імені.

п. ГОЛЬДБЕРГ додає, що спостерігаються випадки, коли дають кілька імен.

п. ЖУКОВ звертає увагу на зміну імені при Червоних хрестинах. Питання це порушувалося на Бюро Райкому, яке постановило: з огляду на те що червоні хрестини почали мати епідемічний характер, ставити їх рідше.

п. ОХРИМЕНКО пропонує встановити межу: мати певну кількість імен, які при реєстрації можна було б запропонувати.

п. ОСИПОВ останнє відкидає, говорячи, що ніякого алфавіту бути не може, і обмежувати не можна. Червоні хрестини в організоване русло ввести необхідно, але не обмежуючи вибору імені і зважаючи на обопільну згоду батьків.

п. ІЛЬІН пояснює, що, згідно з циркуляром НКВС, ім'я змінювати не можна, змінювати можна тільки прізвище. Подвійних імен у жодному випадку не допускати; необхідно уникати плутанини при перейменуванні на червоних хрестинах, отримавши директиву від Губкома <...>

ПОСТАНОВИЛИ: а) З огляду на випадки давання імен новонародженим, які суперечать своєю назвою зміненому побуту, уважати необхідним доручити столам Записів актів громадянського стану не реєструвати таких імен, як-то Анархіст, *Медведь* і т. п.

Просити НКВС, при укладанні шлюбного Кодексу, передбачити і це питання...»¹⁰.

У 1924 році постановою ВЦВК та РНК РРФСР було дозволено змінювати не тільки прізвища та родові прізвиська, але й імена [16]. За часом ця постанова збіглася з початком руху за новий революційний іменослов, що стало найважливішою складовою боротьби з церквою за нову людину. Розвідка Л. Троцького «За новий побут» (1924) і стаття «Нові імена» в газеті «Правда» (12 червня 1924 р.) дали поштовх лавиноподібному розповсюдженню імен, які не входили до традиційного переліку. Варто зазначити, що до них належали не тільки імена з вираженою ідеологічною спрямованістю (*Барріада, Октябріна, Герб, Електрифікація, Даздраперма, Мюд, Рєвмір* та ін.). Ці імена, звісно, звертали на себе увагу, але їх питома вага в новому іменослові була не така вже й значна, і не вони визначали його характер. Окрім того, продуктивний період революційних імен був нетривалий. «Після 30-х років такі імена пішли на спад. Тільки небагато з них зберегли слабку

продуктивність і пізніше. Утім, одиничні нововведення іноді ще продовжували виникати. До Тамбовського ЗАГСу надійшов запит з армії з проханням уточнити ім'я народженого в 1942 р. у Хоботовському районі; піднявши документи, навіть звиклі до багато чого працівники ЗАГСу сторопіли: там був *Вінєрєт*. У Москві навчається (1968 р.) студентка *Комментарія*. А в інших народів нашої країни поява нових імен навіть почастишала — у Калмикії воєнних років з'явилися *Вагон* і *Евакуац*» [29, с. 69]. Але це одиничні випадки. Новий репертуар імен включав доволі широкий спектр запозичених іноземних імен (*Артур, Роберт, Жанна, Рімма, Елеонора* та ін.). Новими й навіть ідеологічно «правильними» стали давньоруські імена, що їх забороняла раніше православна церква (*Рюрік, Святослав, Лада, Руслана, Светлана* та ін.). Однак істотнішими були зсуви в межах традиційного списку імен. До 1930-х років найбільш розповсюджені імена (зокрема, *Іван, Василій, Анна, Марія, Єкатеріна*) почали рідко вживатися, а їхнє місце зайняли такі імена, як *Владімір, Юрій, Ніна, Валентіна, Галіна* [29, с. 70].

Необразлива, здавалося б, процедура зміни імені відразу опинилася під контролем НКВС, який видав ґрунтовну «Інструкцію про порядок зміни прізвищ (родових прізвиць) та імен» [5], де було вміщено форму заяви про зміну прізвища і / або імені; установлено карну відповідальність за неправдиві свідчення; передбачено публікацію в місцевій офіційній газеті оголошення про зміну; доручено органам ЗАГСу «одночасно терміново зв'язатися з такими організаціями, які ведуть списки про карну судимість за місцем проживання: Губсудом, II відд. Карн. розшуку, місцевим органом ДПУ»¹¹. Справа, мабуть, не в особливому ставленні до імені, а в тому, що до 1924 року назріла необхідність ґрунтовніше контролювати зміну прізвища і прописати те, що не було прописано в декреті 1918 року. Водночас було також дозволено змінювати ім'я, оскільки вся процедура потрапила під контроль.

Так чи інакше, зміна імені та прізвища є справою державної важливості, яка вимагає особливої уваги з боку наглядових органів. У циркулярі № 444 від 19 серпня 1925 року запропоновано таку форму публікації оголошення про зміну імені у «Відомостях ЦВК СРСР та ВЦВК»: *Гр. (піб) походить із гр. (місто, село, губ-я), що мешкає (місто, село, губ-я), змінює (прізвище, ім'я) на (прізвище, ім'я). Осіб, що мають перепони до зміни (прізвища, імені), просять повідомити (адреса)* [8].

Наведу кілька прикладів оголошень, опублікованих в офіційному виданні «Бюллетень Ленсовета. Постановления и распоряжения Ленсовета и его отделов»:

10 січня 1936 р. *Жовтневий РайЗАГС* повідомляє, що *гр-н Глухнер, Залман-Лейб Сіманович, поход. з м. Могилева, мешк. Ленінград, 1-ша Червоноармійська вул., буд. 2, кв. 7, змінює ім'я Залман-Лейб на ім'я ЛЄОНІД. З протестами просять звернутися...*

9 лютого 1938 р. *Куйбишевськ. РайЗАГС* повідомляє, що *гр-ка Васильєва, Марфа Степановна, народження 1904 р., яка походить з гр-н Ленінгр. області, Новосельського району, сел. Адамово, яка проживає в Л., по пр. 25 Жовтня, буд. 74, кв. 70 Б, змінює ім'я Марфа на ім'я ОЛЬГА.*

15 лютого 1938 р. *Дзержинський РайЗАГС* повідомляє, що *гр-ка Тверская-Фарбман, Етта-Міна Нафтолевна, народж. 1888 р., яка походить з містечка Улла, Вітебської губ., Лепельського повіту, яка мешкає в Ленінграді, Кірочна вул., буд. 30, кв. 2, змінює прізвище Тверская-Фарбман на прізвище ТВЕРСКАЯ.*

Пом'якшення режиму зміни імені супроводжувалося спробами міцніше прив'язати ім'я до людини, щоб не допустити зміни імені зі злочинними цілями. Із цією метою вже в 1920-х роках заговорили про необхідність забезпечення документів фотографіями, а в деяких випадках — і дактилоскопічними відбитка-

ми. Розповсюдити ці вимоги на все населення не було жодної технічної можливості (навіть у паспортах фотографії стали необхідним реквізитом лише з 1937 р.), але стосовно заарештованих такі спроби були здійснені. У циркулярі НКВС № 324 від 12 червня 1925 року мовиться про необхідність оснащення дактилоскопічними відбитками й фотознімками відкритих листів арештантів, яких пересилали. Це мотивується тим, що «при пересиланні карним розшуком в етапному порядку ув'язнених з одного міста в інше часто спостерігаються випадки, що вказані арештовані для полегшення можливості втеч навмисно обмінюються між собою іменами й прізвищами» [8].

У передвоєнні роки процедура зміни імені (прізвища) регулювалася указами Президії Верховної Ради СРСР, а рішення про їхню зміну приймалося Радою Міністрів автономної республіки, крайвиконкомом або облвиконкомом (у Москві та Ленінграді — міськвиконкомом)¹². Наприклад, згідно з указом від 31 березня 1940 року «Про порядок зміни громадянами СРСР прізвищ та імен», зміна прізвищ та імен можлива тільки після досягнення 18-річного віку [нині — із 14 років. — А. Б.]. Зміна імені належала (і належить) до переліку актів громадянського стану поряд з реєстрацією народження, шлюбу та смерті. Про зміну імені повідомлялося в друці — тим самим ця процедура прирівнювалася до ключових подій життєвого сценарію людини. Можна сказати, що навіть на офіційному рівні припускалося, що з новим іменем принципово змінюється і сама людина.

У заяві, що її подавали до районного або міського відділу ЗАГСу за місцем проживання заявника, указувалися не тільки прізвище, ім'я та по батькові, місце й час народження, а також місце постійного проживання, але й повний перелік місцевостей, у яких раніше проживав заявник. Необхідно було також зазначити причину зміни імені й ім'я, яке передбачалося.

У післявоєнні роки принципів змін на законодавчому рівні не відбулося [30, с. 209].

Зрозуміло, уважалося, що прийняття позитивного рішення про зміну імені можливе лише за наявності достатніх підстав. Зовсім не допускалася зміна прізвищ та імен особами, які перебували під слідством або судом чи мали судимість, а також у тих випадках, коли були заперечення з боку органів державної влади.

Одні причини вважалися «поважними», і зміна імені допускалася, а інші — «неповажними», і в таких випадках надходила відмова. У законодавчому порядку встановлено перелік поважних причин для зміни прізвища, імені, по батькові. «До них, зокрема, належать: немилозвучність прізвища, імені, по батькові; важкість їхньої вимови; бажання одного з членів подружньої пари носити спільне з іншим членом подружжя прізвище, якщо при реєстрації шлюбу вони зберегли дошлюбні прізвища; бажання повернути дошлюбне прізвище, якщо про це не було заявлено при розірванні шлюбу; бажання носити дошлюбне прізвище, однакове з дітьми від першого шлюбу, у тих випадках, коли шлюб не розривається; бажання носити дошлюбне прізвище, якщо чоловік помер; бажання носити спільне з дітьми прізвище, якщо хтось із подружжя помер, а в заявника (заявниці) було дошлюбне прізвище; бажання носити прізвище матері (батька), якщо батько (мати) не брали участі у вихованні заявника; бажання носити прізвище вітчима (мачухи), які виховали заявника, або по батькові за іменем вітчима, коли всиновлення не може бути оформлене; бажання носити прізвище діда, бабці або іншої особи, які фактично виховали заявника, якщо батьки не брали участі в його вихованні, а всиновлення не може бути оформлене; бажання носити по батькові за іменем особи, яка фактично виховала заявника, якщо батько не брав участі в його вихованні; бажання носити прізвище та ім'я, які відповідають обраній заявником національності (при різних національностях батьків)» [40, с. 41]¹³.

Неважко помітити, що в цьому переліку мовиться переважно про зміну прізвища, для чого вимагалися серйозні причини. Припускаємо, що з іменем у людини менше проблем,

але це насправді не так. Прізвище, яким би воно не було, пов'язує людину з родиною, її історією, сімейною пам'яттю, воно належить не одній людині, а всім членам сім'ї (не лише живим, але й померлим), і вже тому має самостійну цінність (не випадково прізвище і в радянські часи називалося родинним або фамільним прізвищем). Ім'я не лише позбавлене всіх цих якостей, але й має суто індивідуальний характер, завдяки чому багато хто вважає, що має право самостійно розпоряджатися ним. У переліку офіційних причин, які допускають зміну імені, мовиться лише про немилозвучність та важкість його вимови. Звичайно, і те, і інше — достатньо ґрунтовні визначення, які можна по-різному тлумачити, але звернімося до реально зафіксованих мотивувань, а також до імен, від яких відмовлялися і які обирали.

3. Практики зміни імені в радянські та пострадянські часи

Матеріали, які можна почерпнути в архівах відділів ЗАГСів, на жаль, не містять розгорнутих мотивувань зміни імені. У заявах зазвичай записано, що колишнє ім'я «застаріло», воно «негарне» або просто «не підходить». Однак і такі визначення істотні, оскільки вони вказують на виділення та відділення імені від себе. Ім'я уже не невід'ємна частина особистості, а зовнішнє явище, якому можна приписати характеристики, властиві будь-якому зовнішньому об'єкту, зокрема такі: старе — нове, гарне — негарне, доречне — недоречне тощо. Відновлення цілісності Я передбачає інтеріоризацію нового імені, якому, по суті, є лише одне визначення: «своє». Однак із зовнішнього погляду будь-яке ім'я має соціальну історію та певний семантичний ореол, завдяки яким заміна одного імені іншим стає значущою.

Переінакшення попереднього іменослова, яке розпочалося в 1920-х роках, не могло не супроводжуватися тепер уже дозволеною зміною імен. Облік записів актів громадянського стану був більш-менш налагоджений до початку 1930-х років. Як засвідчують відомості, «за 1932—1935 рр. найчастіше відмовлялися

від імені *Матрьона* (12 % усіх жінок, які змінили ім'я), *Фьокла* (7 %), *Акуліна*, *Агафья*, *Євдокія*. А змінювали найчастіше на *Галіну* та *Валентину*. Ще траплялися зустрічні тенденції — одні змінювали імена *Марія*, *Файна*, а інші брали ті самі імена. Із чоловічих найчастіше змінювали ім'я *Іван*, за ним *Кузьма*, *Степан*, *Нікіта*, *Фома*, *Афанасій*, обирали найчастіше імена *Владімір* (13 %), *Ніколай*, *Александр*, *Леонід*, *Анатолій*. Серед тих, хто змінив у ті роки, значно більше чоловіків, аніж жінок». Цілком можливо, що такий гендерний «перекіс» пов'язаний з більшою соціальною активністю чоловіків, але повертає увагу те, що серед обраних імен практично немає революційних. Якщо і можна вести мову про ідеологічне тло, то, мабуть, лише щодо імені *Владімір*. Спільна тенденція була в іншому — заміні «старих», «сільських» імен на «нові», «міські».

Про це свідчать і дані Т. Короткової, які ґрунтуються на матеріалах Свердловського обласного ЗАГСу: «За період з 1928 по 1955 рік випадки зміни імен були одиничні (на рік — приблизно 10). За весь цей період — 235 випадків. За один 1966 рік — 137 випадків. У першому періоді імена змінювали частіше чоловіки: 122 чоловіки й 113 жінок, у 1966 році — частіше жінки: 85 жінок і 52 чоловіки, у першому періоді — переважно службовці, у другому періоді участь службовців і робітників уже приблизно однакова» [23, с. 44]. Інакше кажучи, у 1960-х роках спостерігалося майже лавиноподібне зростання кількості звернень з приводу зміни імен.

Основне мотивування зміни імені — «ім'я не подобається» (варіанти: «ім'я не прищепилося в родині», «ім'я немилозвучне»), — імовірно, підказано робітниками ЗАГСу. У період з 1928 по 1955 рік відмовлялися переважно від «старих церковних» імен (*Гурій*, *Євлампій*, *Паїсій* та ін.). На другому місці за кількістю звернень — відмови від «старих сільських» імен (*Архін*, *Єрмолай*, *Мітрофан* тощо). На третьому — запозичені імена (*Альфонс*, *Вольдемар*, *Тельман* і т. д.). На останньому — нові

«революційні» імена (*Декабрист, Коммунар, Октябрь* і под.).

Жінки в цей період відмовлялися передусім від «старих сільських» імен (*Анісья, Маланья, Федосья*). Відмови від «старих церковних» імен — на другому місці (*Агрінніна, Февросья*), від нових (*Коммунара, Роза, Свобода*) — на одному з останніх, але, як зазначалося вище, на загальному тлі імен їхня кількість була незначною.

Характер змін теж вельми цікавий. Зазначалося, що «в чоловіків помітне намагання зберегти в новому імені ініціал попереднього: *Адам, Ануфрій* та *Архип* змінили на *Александр*; *Альфонс* — *Алексей*; *Віктор* — *Владімір*; *Вільгельм* — *Васілій*; *Вольдемар* — *Валентін*; *Ваніфантійт* — *Веніамін*; *Георгій* і *Герасім* — *Геннадій*; *Гурій* — *Григорій*; *Єфімій* — *Єрмолай* — *Євгеній*; *Кіпріан, Коема, Константін* і *2 Луки* — на *Леоніда*; *Мануїл, Макар* і *Модест* — на *Міхаїла*; *Нінел* — на *Ніколая*; *Паїсій, Пантелеймон* і *Пьотр* — на *Павла*; *Савватей* — на *Сергей*, *Тит* — на *Тимофей*; *Фрол* — на *Фьодор*» [23, с. 43–44]. Другий розповсюджений принцип — співзвучність початкової частини попередніх і нових імен та наявність омонімічних або співзвучних гіпокористичних форм: *Алексей* — *Леонід (Льоша)*; *Альфонс* — *Алексей (Алік)*; *Валерій* — *Валентін (Валя)*. Другий принцип виявився характернішим для жінок: «*Агафья* змінила на *Галіну* (спільні гіпокористичні форми *Ганя, Гася*), *Афанасья* стала *Фаніной* (спільне зменшувальне ім'я — *Фаня*), *Єлізавета* — *Луїза* (спільне — *Ліза*)» [23, с. 45]. Меншою мірою характерні заміни за принципом однакового ініціала: *Агафья* — *Анна*, *Афанасья* — *Антоніна*, *Зоя* — *Зінаїда*, *Єфросинья* — *Єлена*...

У середині 1960-х років картина дещо змінилася. Як і раніше більшість відмов у чоловіків і жінок стосувалися «старих сільських і церковних» імен, запозичених, надто рідкоживаних і нових. У всіх випадках спостерігалось прагнення замінити попереднє ім'я нейтральнішим, «як у людей». Водночас у жі-

нок виявлялася тенденція до вибору «гарного» імені: *Неоніла* ставала *Емілією, Арпінніна* — *Генрієттой* (зміна революційних імен, які раніше вважалися не менш «гарними»). В обидва періоди чоловіки активно відмовлялися від імен на *-ій*, а жінки — від імен на *-ія****. Як зазначає Т. Короткова, «зміна імен іде в спільному руслі звужування репертуару імен» [23, с. 46].

Дещо перебільшуючи, можна сказати, що в 1970–1980-х роках вибір і зміна імен багато в чому визначалися своєрідною модою на імена. За словами О. Суперанської, «мода на імена зароджувалася в містах і з певним відставанням проникала в селище. Пік популярності імені Іван припав на 40-ві роки. Батьки назвали Іванами 92 немовлят з 1000 новонароджених. Через 15 років маленьких Іванів стало майже в п'ять разів менше, до 70-х років ім'я переходить до розряду рідкоживаних — так названо лише чотирьох хлопчиків на 100. А через 15 років, у 90-х, інтерес до імені повернувся. <...> 40 років тому в СРСР батьки, ніби змовившись, назвали половину новонароджених хлопчиків *Александромі, Алексеемі, Андреемі, Дмитріямі, Ігорямі* або *Сергеямі*; дівчат — *Єленамі, Ірінамі, Марінамі, Натальямі, Ольгамі* або *Светланамі*. Це була мода на звичайні російські імена. Проаналізувавши ситуацію, учені стривожилися: населення країни зростає, а склад особистих імен об'єднується. Із 60-х років почали виходити посібники з особистими іменами — довідники, науково-популярні статті й статті з історії російських імен. Чи то вплинули зусилля вчених, чи то щось ще, але з 1966-го по 1988 рік кількість загальновикористовуваних імен збільшилася в дівчат з 25 до 40, у хлопчиків — з 31 до 42» [10].

Окрім небажання мати ім'я, яке «не подобається», звучить «негарно» або «застаріло», з'являються й інші мотивування. На початку 1970-х років найвидатніший радянський фахівець з антропоніміки В. Ніконов писав: «За

*** У російських іменах також на *-ья*. — Ред.

кордоном, де література про особисті імена неосяжна, соціальна роль імен потопає в потоці творів на кшталт американських книжок “Твоє ім’я — твоя доля”, “Ім’я — секрет успіху” — це, звичайно, своєрідне розв’язання проблеми “особисте ім’я в суспільстві”, але з позицій індивідуалізму. На щастя, у нас таких книжок немає...» [29, с. 7]. У 1990-х роках публікації про імена з’явилися в Росії у величезній кількості. І не лише вони. Спостерігався своєрідний бум різноманітних перекладів наукових праць, присвячених історичній антропоніміці [18—21]. І не випадково, починаючи з 1990-х років, зміна імен дедалі частіше пояснювалася бажанням змінити своє життя (долю).

Інф.: *У мене була така студентка. <...> Уже доросла студентка, котра навчалася на другому вищому... отримувала другу вищу освіту в університеті. І, я не знаю, у неї був якийсь такий етап в її житті — вона вирішила змінити своє життя. Вона змінила все: вона змінила свої ім’я, по батькові <...> і прізвище. Я не знаю, чи відбилося це в її паспорті <...>, але можливо... я з нею не спілкуюся, на жаль. Але я знаю, що вона тепер існує зовсім під іншим іменем. Вона, так би мовити... хтось так їй нав’язав — психологічні якісь тут такі моменти — що таким чином вона зможе змінити своє життя повністю (жінка 1945 р. н., запис 2007 р.; Oxf/АНRC SPb-08, Passport RF-04. Мовиться про початок 2000-х рр.).*

Автори популярних публікацій про імена запозичили з наукових праць і посилено «розробляли» одну тезу: в архаїчних уявленнях певних народів ім’я людини визначає її долю (характер). До того ж сам вислів «архаїчні уявлення» розглядався як своєрідна гарантія істинності. Завдяки цьому доходимо простого висновку: змінивши ім’я, можна змінити свою долю й узагалі стати іншою людиною. Ось приклад такого тексту з журналу «Вумен» (2001): «Ім’я людини традиційно пов’язують з її долею. У давні часи процес ім’янаречення було перетворено на ритуал із жорсткими об-

меженнями: не можна було оголошувати ім’я дитини до хрещення, не можна дублювати імена людей, які мешкають в одному будинку, а якщо діти в родині помирали, нових немовлят називали іменами, що “підтримують”: Стоян, Стана, Спасє, Живко. Якщо дитина хворіла, зміна імені могла її врятувати. Для цього батькові треба було винести своє чадо, яке захворіло, на дорогу, а через якийсь час внести його назад до будинку. При цьому батьки повідомляли всім навколо, що одну дитину вони загубили, а іншу знайшли, і називали дитину по-новому: замість, скажімо, *Любіма* вона відтепер звалася *Найденом* або *Ненашем*. Згідно з давнім повір’ям, біси мали вирішити, що це і справді інше немовля, і відступитися від нього»¹⁴. Подібними текстами наповнені різноманітні видання та сайти. У результаті відбувається своєрідна вторинна архаїзація та етнографізація масової свідомості. Пор.: ...*Як там говориться: змінюєш ім’я — змінюєш долю (жінка 1956 р. н., запис 2007 р.; Oxf/АНRC-SPb-07 PF 01).*

Показово, що в інтерв’ю, зібраних у 2007—2009 роках, мотив зміни імені-долі з’являється з посиланням на подібні публікації:

Інф.: *Просто по життю я зустрічала, яка-небудь жінка з іменем Розой там ставала Наташей.*

Зб.: *А що з чим пов’язано?*

Інф.: *Ну, можливо, людина долю хотіла змінити. Ніби як пішли у друзі такі речі, що ім’я на долю впливає. Але вже жінка у віці була. Вона сама розповідала, що вона була Розой, а потім стала Наташей, по-моєму... <...> ...так, є ще одна така дівчинка: при народженні Жанной була, в житті її звали, все життя Женей. І батьки, і сестра, і в школі людина була Женей. І вже при отриманні паспорта вона стала Євгенією, не Жанной... (жінка 1963 р. н., запис 2007 р.; Oxf/АНRC SPb-07, Passport RF-03).*

Мабуть, найважливіша зміна 2000-х років щодо імені полягає в тому, що воно припиняє відчуватися єдиним і позитивним. Його мож-

на і навіть треба змінити, якщо це необхідно для досягнення внутрішньої гармонії.

Інф.: *Я так думаю, якщо людині хочеться це змінити, для неї це являє якийсь дискомфорт в житті, так? <...> То вона має... вона повинна мати право змінити своє прізвище, <...> змінити там в ньому букви або взагалі взяти інше прізвище. Або взяти прізвище дружини, якщо йому, припустімо, не подобається своє. Жінки більш в цьому... вигіднішому становищі знаходяться (жінка 1966 р. н., запис 2007 р.; Oxf/AHRC SPb-07, Passport PF-05).*

Особлива лінія зміни імені пов'язана із заміною національного паспортного імені русифікованим варіантом. Справа не тільки в кириличній графіці та російській морфології паспортного імені, але й у загальній стратегії на асиміляцію з російськомовним оточенням, яка почалася, зрозуміло, не в радянські часи (порівняймо хоча б прізвище *Айвазовський*, утворене з *Айвазян*). Національне паспортне ім'я в реальному спілкуванні, особливо в різнорідному оточенні, нерідко взагалі не використовувалося або «перекладалося» російською мовою. За даними Т. Аристової, у вірмен, які мешкали на території Абхазької АРСР (відомості 1973 р.), «по батькові, і до того ж національні, існують, головним чином, для офіційної документації в закладах. Однак серед покоління у віці до 25–30 років дедалі більше спостерігаються випадки, коли вірменські імена та по батькові трансформуються в російські. Дитину, яка народилася у вірменській родині, зазвичай називають вірменським іменем, а потім у побуті, у школі чи в закладі вона отримує друге, російське, ім'я, нерідко утворюване за співзвуччям. Наприклад, Нікохос називається *Ніколаєм*, Ованес — *Іваном*, Арташес — *Арт'омом*, Сейран — *Сергеєм* та ін. Вірменські жіночі імена також не позбавлені процесу трансформації. Удома і в закладі дівчину на ім'я Німзар називають *Ніной*, Астхик — *Асей*, Мануш — *Маней*, Ануш — *Аней* тощо» [2, с. 97].

Аналогічні трансформації імен були характерні також для інших національних традицій:

ім'я Мухамед змінювалося на *Міхаїл*, Алі — на *Алексей* тощо.

Інф.: *Мою маму називали Анна Семьоновна, ніколи Хана не називали.*

Зб.: *А хто її так називав?*

Інф.: *Усі називали.*

Зб.: *Знайомі?*

Інф.: *Так, знайомі. Анна Семьоновна, і все. І ніхто і не підозрював, що в неї Хана Залманівна.*

Зб.: *А, тобто вона теж собі такі вигадала...*

Інф.: *Вона нічого не вигадала. Коли пішла після цього, фабзавуча, або як він називався, пішла працювати на Калініна завод — як її, дівчинку, звали в шістнадцять років? Аня. Хто її там буде звати Хана? І так і пішло. Стала дорослішати — стала Анна Семьоновна, і все (чоловік 1931 р. н., запис 2009 р.; Oxf/AHRC-SPb-08, Passport PF 16).*

Розтягнутий у часі процес зміни імені наведений у наступному інтерв'ю, де перейменування вплетено в сімейну історію, ускладнену змінами національних орієнтацій.

Зб.: *А тобі не траплялися ситуації, коли б людина за своїм бажанням змінювала ім'я, по батькові, прізвище?*

Інф.: *Скажімо, за своїм бажанням — ні, а ось за обставинами сімейними — у мого племінника. У нього сестра була одружена... заміжня один раз, зараз удруге заміжня. Ось. І перший раз вона, будучи заміжня перший раз, вона назвала першого сина свого *Рустам*. Тому що в неї чоловік був аварець. Його називали *Рустам*, і по батькові, значить, *Омарович*. І прізвище вона теж взяла його, була *Муртазалієва*. Потім вона вийшла заміж, зараз у неї інше прізвище — *Узуріна*. Ось. Потім у зв'язку з усиновленням сина — це дуже довго, тривала історія була дуже, ось — вони потихеньку, дуже добре, вдало вийшло. Вони між собою, спочатку в родині ми почали називати, і ми теж стали — не *Рустам*, [а] *Ростік*. А повне ім'я — *Ростіслав*. І потім уже по документах уже потихеньку змінювали все-таки на *Ростіслав*.*

Зб.: *А свідомо його почали так називати? Чи просто якимось так склалося, адже ми відмінюємо імена?*

Инф.: *Ростік? Свідомо. Ну, свідомо, щоб і його, і себе вже привчити, що ось не Рус-там, а Ростік, щоб було все-таки російське ім'я. Спочатку ми його самі називали. А потім, коли вже потихеньку, і ось вийшло, по документах уже теж змінили (жінка 1969 р. н., запис 2008 р.; Oxf/АНRC-SPb-08, Passport PF 12).*

На особливу увагу заслуговує ситуація зі зміною єврейських імен. Обов'язковість спадкових прізвищ та імен для єврейського населення Російської імперії була введена в «Положенні про євреїв», затвердженому імператорським указом від 9 грудня 1804 року. У 32 статті цього «Положення» зазначалося: «При цьому переписові кожен єврей повинен мати або прийняти відоме своє спадкове прізвище чи прізвисько, яке і має вже бути збережене в усіх актах і записах без будь-якої зміни, з додаванням до того імені, що дане за вірою або при народженні, захід цей необхідний для кращого облаштування їхнього Громадянського стану, для зручнішого збереження їхніх власностей і для розбору тяганин між ними». До того ж імена фіксувалися в тій формі, яку повідомляв носій (і під якою його знало оточення). У результаті офіційними іменами, зафіксованими в документальному вигляді, стали такі розмовні й скорочені варіанти, як *Дося, Хана, Зяма, Сьома* (демінутивні до цього часу є характерною рисою єврейського іменослова).

Припускалося, що протягом двох років усі євреї матимуть імена та прізвища за документами, але це не відбулося і через 30 років. Тому до наступного «Положення про євреїв», виданого 1835 року, знову включено таку вимогу, але цього разу її виконання було покладено на кагальне самоврядування. Звучало це так: «Кожен єврей має назавжди зберігати відоме спадкове або ж на підставі законів прийняте прізвище, без зміни, з додаванням до того імені, яке дане за вірою або при народженні».

Після розпуску кагалів, згідно із законом 1844 року, наділення євреїв іменами та прізвищами (лише своїми) було доручено місцевим чиновникам, які проводили ревізії: «Кожному єврею, голові родини, оголошується, під яким іменем і прізвищем він записаний по ревізії, внесений до посімейного та алфавітного списків і повинен іменуватися в паспортах і всіляких актах...». Можна уявити, яке свавілля чинили місцеві чиновники.

До 1850 року тільки прийняття православ'я (і ширше — християнства) могло бути підставою для зміни імені та прізвища. Після закону 1850 року аж до радянських часів євреям було заборонено змінювати імена й прізвища.

У радянський період єврейські імена намагалися «перекласти» російськими аналогами, але при цьому «домашнє» ім'я, як правило, зберігалось, оскільки його давали «не просто так», а за померлим родичем, а іноді — і двома. Імператив сімейної пам'яті не дозволяв розірвати ці ниточки.

Ім'я — це у євреїв дуже велике значення має. Подвійне ім'я, щоб не було образ. Хлопчика можуть назвати за жінкою, дівчинку — за чоловіком. У наш час називають не тим самим іменем. Я Іцик, а по паспорту — Ісаак. Ім'я дають російське, але схоже. Дід Ейнех, онук Геннадій. — Р. Г. Була дуже порядна людина Ідл, на честь неї син Юрій. Я ж не можу назвати Ідл (чоловік і жінка 1937 р. н.)¹⁵.

На думку С. Ніколаєвої та С. Амосової, які здійснили спеціальне дослідження практик зміни імен у євреїв Поділля та Буковини, причини зміни імен інформантів досить очевидні. «Найчастіше вони говорять, що імена змінювали, бо вони сприймаються як “надто єврейські”, і наводять схожі випадки зміни імені:

Батька звали по документах Мехель, але називали Міхаїлом, оскільки він жив, навчався в Росії, краще знав російську літературу, ніж єврейську, був єврей, що обрусів. Євреї в радянські часи намагалися, щоб їх називали по-російськи: це закон присто-

сування до навколишнього середовища. Це не лише євреї» [1, с. 267].

Для євреїв цей «закон пристосування» особливо актуальний. Ім'я майже однозначно вказувало на національну належність, а ксенофобське тло тією чи іншою мірою було завжди наявне¹⁶. У зв'язку з цим не можу не навести невеличкий фрагмент з оповідання Йосипа Гальперина про життя людини з єврейським іменем у повоєнні часи.

«Говорячи про зростання особистості всередині мене, я не сказав про інший — перпендикулярний — процес. Про звикання до нього, засвоєння, визнання його своїм. Спочатку заважала екзотичність — порівняно з навколишнім, дворовим. До зрілості будь-який Вася, Петя, Ваня здавався природнішим, прив'язанішим до дійсності, ніж я. А потім і Фарид, Раміль, навіть Фягім — але ще й із відтінком спільної з ним і певної окремішності, прилягання, коаліції слабких, згуртованості меншин. Антисемітизм сприймався абстрактніше за це миттєве відчуття, яке виникало при називанні мене на ймення будь-якою сторонньою людиною. Хоча, звичайно, природний радіоактивний фон антисемітизму позначався і на ставленні до імені. Ксенофобськи підлаштовуючись під середовище, я себе сприймав таким самим, як будь-хто. Тільки з чужорідним іменем. Можливо, ще й тому, що серед моїх героїв спочатку зовсім не було євреїв. Були герої Еллади — Геракл, Язон, Антей. Лише потім я зрозумів, що і батько, і дядя Йосик, і дядя Мирон не тільки воювали, як усі знайомі мені дорослі, але й мають особливе ставлення до Гітлера. Як і мама, яка згадувала своїх однокласників, що полягли в Бабиному Яру. І вже потім знайдена серед мотлоху книжка про героїв повстання у варшавському гетто, книжка, яка запорошувалася обіч решти, тому що була заборонена невдовзі після видання, змусила мене хоч трішечки пишатися своєю належністю до євреїв. Утім, саме слово це довго здавалося образливим. Як «жид» [9].

Певна річ, рефлексія над своїм іменем і самовідчуттям не завжди була настільки гли-

бокою. Зміна імені частіше мотивувалася міркуваннями зручності, причому, як правило, це знаходило розуміння серед оточення.

Ну, ось у мене є знайома, їй 85 років, по друга моєї тітки, ось, її в житті всі називають Галіна Єфімовна, все життя. Вона дитячий лікар і зовсім нещодавно припинила працювати, і для хворих, і для співробітників вона — Галіна Єфімовна. А насправді-то в неї хіба що одна літера якась збігається з її справжнім іменем. Ще там... давали, в старих родинях, традиційних єврейських, кілька імен. Розумієте, звичайно, це дуже важко жити з таким іменем (жінка 1938 р. н., запис 2009 р.; Oxf/АНРС-SPb-08, Passport PF 25).

Загальній асиміляційній стратегії не було протидії з боку владних структур навіть найнижчого рівня, яких настільки «складні» імена тільки дратували. Можна сказати, що намагання «зробити все, як у людей», нерідко було обопільним.

Інф.: Коли батько отримував паспорт, йому ось і поста... «Які, у нас які два прізвища, — йому сказали. — Ось тобі, юначе, паспорт, будеш Будов Ілья Михайлович». А фактично він не Ілья Михайлович, а фактично Буд Єлефайвл Мейлахович. Став Ілья Михайлович. <...>

Зб.: А в управляючого будинком він як був записаний — правильно чи ні?

Інф.: Правильно було. Єлефайвл він був записаний Мейлахович. А коли отримував паспорт — «Голову зломали ж з твоїми там з усіма тими», — дівчинка там була в паспортному столі, в міліції.

Зб.: Але це до війни ще?

Інф.: Певна річ, він паспорт отримав до війни. Так, так... (чоловік 1931 р. н., запис 2008 р.; Oxf/АНРС-SPb-08, Passport PF 10. Мовиться про 1930-ті рр.).

Звичайно, асиміляційна стратегія — не єдина. Ім'я може неадекватно сприйматися навколишніми, і цього цілком достатньо для його зміни. Наприклад, доволі розповсюджене ім'я Сруль могло змінюватися не тільки

«російськими» *Сергей* або *Александр*, але й ідентифікованим як єврейське ім'ям *Семьон*. Або при заміні того самого імені залишали колишнє по батькові та прізвище, напр.: *Скальруд Сруль Шулімович* — *Скальруд Александр Шулімович*¹⁷.

Особливо багато змін єврейських імен припадало на 1960-ті роки. А вже в 1970-х роках розпочався зворотний процес: у зв'язку з виїздом до Ізраїлю нові імена змінювали на колишні. Старе ім'я мало підтвердити національну ідентичність. До того ж це було актуально й набагато пізніше. Ось фрагмент запису 2006 року:

Инф.: *Тепер уже важко поїхати до Ізраїлю. Або в Америку, або в Німеччину. Нам було привілей, що єврей, пишеться єврей. А зараз перекрили кисень [має на увазі відсутність графи «національність» у новому паспорті. — Авт.]. Але докази у мене є. Є, так що я в цьому не переживаю. Але...*

Зб.: *Докази? А що Ви маєте на увазі?*

Инф.: [Усміхається. — Авт.]. *То не допомагає [обрізання. — Авт.].*

Зб.: *Не допомагає?*

Инф.: *То не допомагає. Треба метрику. Старий паспорт у мене був, там було написано. Я здав його, багато хто не здавав. А я <...> навіщо мені потрібен? Я ж не думав, що... Загалом є доччина метрика. Там написано: «тато-мама — євреї». Прізвище наше з дружиною [колишнє. — Авт.]. Її метрика (чоловік 1924 р., запис 2006 р., Балта). Із закінченням радянської доби повернення колишніх імен почало спостерігатися і в інших національних традиціях¹⁸.*

За радянських часів основна ідея антропоніміки полягала в тому, що ім'я є соціальним знаком (праці В. Никонова, О. Суперанської та ін. аж до Б. Унбегауна). До того ж «соціальність» розумілася в буквальному значенні як належність до тої або іншої соціальної верстви. Ця ідея цілком актуальна щодо попередніх періодів якогось одного іменослова (напр., російських імен і прізвищ), але саме стосовно радянської антропонімічної системи вона не дуже

продуктивна. Дійсно, у ХІХ ст. такі імена, як *Фьокла*, *Акуліна*, *Агафон*, цілком однозначно вказували на належність їхніх власників до простолюдинів, а прізвища *Троїцький*, *Архангельський* — до духівництва. А на яку соціальну верству вказували імена *Людмила*, *Галіна*, *Сергей*, *Александр* у радянські часи? У «країні соціальної рівності» ці імена могли мати і робітники, і колгоспники, і службовці. У межах одного культурного узусу зміна імені підпорядковувалася переважно смаковим уподобанням. При поєднанні різних культурних традицій значимішим ставало відображення національної належності, що в радянські часи замінило віровизнання та становий статус. До того ж через специфіку радянської національної політики до таких імен намагалися дібрати російські аналоги навіть у тих випадках, коли ім'я офіційно не змінювалося.

У пострадянські часи основні тенденції збереглися, але водночас змінилася прагматика зміни імені. Якщо раніше вона визначалася, головним чином, соціальним контекстом, то зараз до цього додаються уявлення про вплив імені на людину, почерпнуті з популярних книжок про значення імен: бувають «гарні» й «погані» імена, які підходять людині за датою народження і не підходять, аж до математичних розрахунків для вибору необхідного імені. Унаслідок цього зміну імені почали розглядати як спосіб повної «переустановки» ідентичності з метою змінити власне життя, долю. Мабуть, згадані на початку статті слова С. Булгакова про перейменування як «зміну не теми, але типу, характеру розвитку» найбільше підходять до таких випадків.

Нині можна спостерігати чергову зміну ставлення до імені — ми починаємо звикати до життя з багатьма іменами: крім звичних офіційних і неофіційних імен, з'явилися імена, що їх використовують у віртуальній реальності, до того ж нерідко вони сприймаються носіями як адекватніші за паспортні імена¹⁹. Документальна реальність (якій належить офіційне паспортне ім'я) стає однією з багатьох реальностей, у кожній з яких людина може

мати інше ім'я. У цій ситуації зміна офіційного імені перестає бути єдиним способом зміни своєї ідентичності. Перехід з однієї реальності в іншу автоматично супроводжується зміною імені. З'явилася можливість не просто самостійно обирати ім'я, але й жити з ба-

¹ Унікальні імена з'являються доволі рідко і, як правило, не визначають антропонімічної традиції. Про них див. далі.

² Про однойменність, наявність зразків, які формують наповнення імені змістом, див. працю В. Топорова [35, с. 144 і далі].

³ Підмінені діти (*обмінніші*) «...бувають дуже худі тілом і надзвичайно потворні: ноги в них завжди тоненькі, руки висять батогом, пузо величезне, а голова неодмінно велика і звисає набік. Окрім того, вони відрізняються природною тупістю та злістю і з радістю залишають своїх названих батьків, ідучи до лісу. Утім, живуть вони недовго і часто пропадають безвісти або перетворюються на головешку» [27, с. 21–22].

⁴ Широко розповсюдженим був звичай, згідно з яким батьки, у яких помирали діти, здійснювали символічний продаж новонародженого. У такому разі дитина отримувала ім'я Продан, і «її мали звати цим, а не християнським іменем» [3, с. 251]. А. Селищев уважав, що з цим звичаєм пов'язані такі імена, як *Продан*, *Найдєн*, *Краден*, *Куплен*, *Ненаш* та ін. [33, с. 142].

⁵ Про прізвиська див. окремі праці [24; 41, р. 48–93].

⁶ «Для маси населення, яка не має постійних прізвищ, зміна відбувається за тими самими правилами, що й прийняття нового прізвища; але для дворян і почесних громадян існує особливий порядок (дод. до 324 ст. IX т. Св. Зак. и 34 ст. Учр. Сен.) – той самий, що і для передачі прізвищ, гербів і титулів дворянами: подається на найвище ім'я прохання, яке розглядається в деп. герольдії і потім у Державній раді; про найвищий дозвіл на передачу або зміну публікується в сенатських оголошеннях» [17, с. 40]. Змінювати прізвища дозволялося лише жінкам при одруженні.

⁷ У «Декрете “О праве граждан изменять свои фамилии и прозвища”» [12, с. 488] зазначено:

1) Кожному громадянину Російської Радянської Федеративної Республіки, після досягнення вісімнадцятирічного віку, надається право змінювати фамільне або родове прізвисько вільно, за його бажанням, оскільки цим не зачіпаються права третіх осіб, забезпечені спеціальними узаконеннями.

гатьма іменами, кожне з яких відповідає своїй реальності. Така багатоіменність не може не відбитися на структурі ідентичності, постійне ускладнення якої має цілком шизофренічні перспективи, поки ще належним чином не від-рефлексовані.

2) Особи, які бажають змінити своє фамільне або родове прізвисько, звертаються за місцем проживання до завідувача Відділу запису шлюбів і народжень та особисто надають йому про те письмову заяву з додаванням документів, які засвідчують їхню особу, або копій цих документів, що засвідчені в установленому порядку.

3) Про зроблену заяву завідувач Відділу складає протокол, публікує за рахунок прохача в місцевій урядовій газеті у двотижневий термін і одночасно пересилає для публікування до урядової газети Центральної влади, а також повідомляє установам, які ведуть списки про карну відповідальність.

Примітка. На заклад, який веде списки про судимість, покладається також ведення списків змінюваних прізвищ і періодичне їх опублікування.

4) Через два місяці з часу опублікування в урядовій газеті Центральної влади особа, яка змінила своє прізвище або прізвисько, має право вимагати внесення цього імені до всіх актів громадянського стану.

5) При зміні прізвища або прізвиська з боку осіб, які перебувають у шлюбі, цієї зміни дотримуються їхні діти до вісімнадцятирічного віку.

6) Подружжя осіб, які змінюють свої прізвища або прізвиська, і їхні діти, старші вісімнадцятирічного віку, беруть нові імена своїх: перші – чоловіка або дружини, другі – батьків, у випадку своєї на те згоди. Про свою згоду чи незгоду ці особи подають письмову заяву або спільну з подружжям чи батьками, або незалежно від них в указаному вище порядку.

Підписали: Голова Ради Народних Комісарів Вол. Ульянов (Ленін). Керівник справ Ради Народних Комісарів Вол. Бонч-Бруєвич.

4 березня (19 лютого) 1918 року. Розпублікований у № 104 Відомостей Всеросійського Центрального Комітету Рад від 25/12 травня 1918 року.

⁸ І в пізніші часи відзначалася відсутність прізвищ у частини населення СРСР. Наприклад, в Інструкції № 370 «Про посвідчення осіб і прописку громадян у міських поселеннях» від 6 липня 1925 року зазначено: «У графі прізвища, імені та по батькові отримувача може бути зазначено та-

кож прізвисько громадянина, якщо в нього немає визначеного прізвища» [7].

⁹ Такі псевдоніми, як Сталін, Молотов, Сабліна (Н. Крупська), були, скоріше, винятком.

¹⁰ ЦГА. – Ф. 1001. Отдел управления Петрогубисполкома, оп. 9, д. 10. Циркуляри и протоколы по отделению церкви от государства. 06.01.1922 г. – 11.03.1922 г. Л. 29. Протокол совещания председателей районных исполкомов от 13 марта 1924 г.

Водночас варто зазначити, що ставлення влади до вибору імен істотно змінювалося. Так, згідно з Інструкцією «Про порядок реєстрації актів громадянського стану в сільрадах», «ім'я дитині дається батьками або особами, які їх замінюють. Кожній новонародженій дитині **може бути дано будь-яке ім'я, хоча б воно і виходило з кола побутових імен**» [6].

¹¹ У наступних пунктах Інструкції прописано: «Після отримання довідок і після закінчення 2-тижневого терміну з дня публікації пересилають усю справу до НКВС (по органу ЗАГС) на предмет дозволу. НКВС, отримавши справу про зміну прізвища або імені, зв'язується з центр-ми установами, які ведуть списки про карну судимість, і органами ДПУ. Місцеві органи ЗАГС після отримання від НКВС (II відділ ЗАГС) дозволу реєструють цей випадок у книжках записів актів громадянського стану. <...> На місцеві органи ЗАГС покладається обов'язок вести алфавітний реєстр осіб, які змінили прізвища або імена (у масштабі РРФСР)».

¹² Зміна прізвища, імені, по батькові здійснювалася тільки з дозволу відділу ЗАГС виконкому обласної, крайової, міської (міст республіканського підпорядкування) Ради народних депутатів, Ради Міністрів АРСР. В Естонській, Латвійській, Литовській, Молдавській, Вірменській, Азербайджанській союзних республіках дозволи змінити прізвище, ім'я, по батькові могли бути дані лише республіканськими управліннями ЗАГС при Міністерстві юстиції. У Таджикиській, Киргизькій і Туркменській союзних республіках такі дозволи давали республіканські управління ЗАГС при Міністерстві юстиції, а в наявних у цих республіках областях – відділи ЗАГС облвиконкому. У Грузинській РСР дозвіл на зміну прізвища, імені, по батькові видавало безпосередньо Міністерство юстиції республіки.

¹³ Див.: Методическое письмо Министерства юстиции СССР от 7 февраля 1977 г. по вопросам перемены гражданами СССР фамилий, имен и отчеств.

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.woman.ru/psycho/personality/article/42943/>.

¹⁵ Записали В. Димшиць, С. Амосова в м. Тульчині 2005 р. (запис зберігається в Архіві Центру юдаїки Європейського університету в Санкт-Петербурзі (Tul_05_018)).

¹⁶ Про перехід антропонімічного коду в національний див. працю Л. Салмона [31, с. 175–203].

¹⁷ Отдел регистрации актов гражданского состояния г. Могилева-Подольского. Соб.: С. Амосова, С. Николаева.

¹⁸ Пор.: «За роки радянської влади коло запозичених імен значно розширилося. З'явилися в ненців такі імена, як Зоя, Майя, Ніна, *Октябрина*, *Светлана* та ін. Цей процес торкнувся і мешканців східних районів. Особливо широко замінюються ненецькі імена запозиченими від російських у школах (*Єля – Єлена* та ін.). Однак спостерігається і зворотна тенденція. В останні роки серед частини молоді п-ова Ямал відзначається намагання ввести в офіційне життя свої національні імена» (див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.andein.ru/articles/inm_nency.html). Така думка сама по собі дуже показова, хоча картина функціонування імен у ненців, очевидно, складніша. На думку О. Лярської, російські імена не витіснили ненецьких, а використовувалися паралельно з ними. «Масовому розповсюдженню російських імен, зокрема, сприяв не лише звичай росіян перейменовувати корінне населення й бажання ненців у свою чергу мати “підходящі” імена для спілкування з росіянами, але й особливості існуючої в цього народу системи імен і звернень, при якій сфера використання імені дорослої людини прямує до максимального скорочення (ім'я не є зверненням і доволі рідко вимовляється вголос). Оскільки під час постійних контактів з росіянами від імені вимагалось виконання нових функцій, не властивих раніше ненецькій системі, то остання неминуче мала якимось чином трансформуватися. Відбулося це за рахунок широкого впровадження російських імен» [26, с. 122].

¹⁹ Пор.: *Так, мені не подобається (навіть буває бісить), коли мене називають моїм паспортним ім'ям. Звісно, я не говорю про офіційні якісь обставини або коли мене батьки називають по імені, але в решті життєвих ситуацій це шалено дратує. Я не люблю своє паспортне ім'я, бо:*

1) Воно не несе ніяких характеристик та інформації про людину (Вась, Катя, Маши, Вов, Лен, Вань і т. д. – їх настільки багато, що ggw!). Я не говорю, що всі псевдоніми / ніки неповторні, але все-таки вони різноманітніші, хоча трапляються і Ніки, які будуть не менш популярні, ніж найпростіші імена.

2) Якщо ти вигадуєш собі псевдонім, то це означає, що він тобі навіщо потрібен, тобто, найімовірніше, у тебе є ще одне життя, у якому Васей Івановим буде відрекомендовуватися просто незгідно. Тим більше по імені та прізвищу можна дізнатися багато чого: про те, де людина навчається, працює, живе тощо. Власне для чого це і було вигадано. Я особисто з цього приводу дуже Параною. Тому я вигадую псевдонім. Якщо мені буде потрібно, щоб хтось дізнався про мене, я сам вирішуватиму, чи варто йому це знати, чи ні.

3) Мене просто на психологічному рівні драгує моє ім'я, воно асоціюється в мене з якоюсь тупістю – банальністю. По-суті ЦЕ І Є ГОЛОВНА ПРИЧИНА. Я не знаю, із чим це пов'язано, але що є, то є. <...>

А найсмійшніше, що неприязнь до свого власного імені починає викликати небажання бачитися з людьми, які мене ним називатимуть. І через це я жорстко параною!!! (див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://graznie.beon.ru/7546-058-imja.shtml>).

1. Амосова С., Николаева С. Практики перемены имен у евреев Подолии и Буковины // Диалог поколений в славянской и еврейской культурной традиции. – М., 2010.

2. Аристова Т. Ф. Трансформация личных имен армянского населения пос. Эшери Сухумского р-на Абхазской АССР // Этническая ономастика. – М., 1984.

3. Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971.

4. Булгаков С. Философия имени // Булгаков С. Сочинения в 2-х тт. – М., 1999. – Т. 2.

5. Бюллетень НКВД. – 1924. – № 33.

6. Бюллетень НКВД. – 1925. – № 3.

7. Бюллетень НКВД. – 1925. – № 28.

8. Бюллетень НКВД. – 1925. – № 33.

9. Гальперин И. Имя собственное [Электронный ресурс] // Нева. – 2008. – № 4. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/neva/2008/4/ga10.html>.

10. Груднева Н. Мода на имена [Электронный ресурс] // Коммерсантъ-Власть. – 2000. – Режим доступа : <http://posobie.info/forum/viewtopic.php?t=11340>.

11. Даль В. Пословицы русского народа. – М., 1984. – Т. 2.

12. Декрет «О праве граждан изменять свои фамилии и прозвища» // Собрание узаконений и распоряжений... – 1918. – № 37. – Ст. 488.

13. Иванов В. М. Жизнь рождает новые обряды. – Минск, 1964.

14. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губ. // Этнографическое обозрение. – 1897. – № 1.

15. Ивойлова И. Дурак – имя собственное [интервью с А. Суперанской] [Электронный ресурс] // Труд. – 2002. – 15 августа. – № 142. – Режим доступа : http://www.trud.ru/article/15-08-2002/44857_durak--imja_sobstvennoe.html.

16. Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1924. – № 161. – 17 июля.

17. Имя // Энциклопедический словарь / изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – С.Пб., 1894. – Т. IX. – С. 40.

18. Имя и судьба / сост. И. Терлецкая. – Б. г., 1995.

19. Имя – судьба: книга для родителей и крестных / сост. А. Бобров. – М., 1993.

20. Имя и характер. – Челябинск, 1995.

21. Имя, характер, судьба. – М., 1997.

22. Кабакова Г. И. Дети некрещеные // Славянские древности: этнолингвистический словарь : в 5 т. – М., 1999. – Т. 2.

23. Короткова Т. А. Перемены личных имен. Ономастика Поволжья. – Горький, 1971.

24. Кушкова А. Деревенские прозвища: к вопросу о характере, бытовании и социальных функциях (по полевым материалам Белозерского р-на Вологодской области) [Электронный ресурс] // АФ. – 2009. – № 11. – Режим доступа : http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/01lonline/11_online_02_kushkova.pdf.

25. Листова Т. А. Русские обряды, обычаи и поверья, связанные с повивальной бабкой (вторая половина XIX – 20-е годы XX в.) // Русские: семейный и общественный быт. – М., 1989.

26. Лярская Е. В. Современное состояние системы личных имен у ямальских ненцев // Антропология. Фольклористика. Лингвистика. Сб. статей. – С.Пб., 2002. – Вып. 2.

27. Максимов С. В. Нечистая, неведомая и крестная сила. – М., 1903.

28. Никифоровский Н. Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах в Витебской Белоруссии. – Витебск, 1897.

29. Никонов В. А. Имя и общество. – М., 1974.

30. Регистрация актов гражданского состояния: сборник официальных материалов / под ред. Ю. М. Гусева. – М., 1985.

31. Салмон Л. Русско-еврейская антропони́мика: от ономастики к истории // Russian

Studies. – St.Petersburg, 1996. – Vol. II. – № 3. – С. 175–203.

32. Свод законов Российской империи. – 1899. – Т. IX.

33. *Селищев А. М.* Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ // Ученые записки Московского государственного университета. Вып. 128 : Труды кафедры русского языка. – М., 1948. – Кн. 1.

34. *Степанов В. И.* Сведения о родильных и крестильных обрядах в Клинском уезде, Московской губ. // Этнографическое обозрение. – 1906. – № 3/4.

35. *Топоров В. Н.* Об одном способе сохранения традиции во времени: имя собственное в мифопоэтическом аспекте // Проблемы славянской этнографии. – Ленинград, 1979.

36. *Троцкий Л.* Вопросы быта // Юный пролетарий. – 1924. – № 1.

37. *Тупиков Н. М.* Исторический очерк употребления древнерусских личных собственных имен // Записки отдела русской и славянской археологии Русского археологического общества. – С.Пб., 1903. – Т. VI.

38. *Унбегаун Б. О.* Русские фамилии. – М., 1989.

39. *Успенский Б. А.* Мена имен в России в исторической и семиотической перспективе (к работе А. М. Селищева «Смена фамилий и личных имен») // Труды по знаковым системам 5. – Тарту, 1971.

40. *Фаддеева Т. А.* Права на имя // Правоведение. – 1989. – № 6. – С. 41.

41. *Schindler N.* The world of nicknames: on the logic of popular nomenclature // *Schindler N.* Rebellion, Community and Custom in Early Modern Germany. – Cambridge UP, 2002. – P. 48–93.

Переклад з російської О. Піскун